

KOVÁCS GÁBOR

Bibó István politikum-fogalma

Bibó az 1971–72-es, az életművet gyakorlatilag lezáró – erejéből és idejéből ez után már csak töredékekre futotta – utolsó nagy terjedelmű esszéjében már az első mondatban kimondja azt a kulcsszót, amire az egész életmű épül: ez pedig a politika fogalma. A szóban forgó mondat így hangzik: „A politika volt mindmostanáig az emberi életnek az a területe, amelyik a legszívósabban ellenállt annak, hogy tudományt lehessen belőle csinálni.” (Bibó 1986c: 7) Ez a felütés jelzi, hogy mindenekelőtt a politikáról akar itt beszélni; ez az a fő szempont, amely uralja az írás egészét. A nagyon összetett szerkezetű, több százból szőtt gondolatmenet textúrájában a vezérfonalat a politikai fejlődés és a politikai szféra vizsgálata jelenti. A cím – amely mint tudjuk, nem magától Bibótól származik – tehát némiképpen megtévesztő, mert a szöveg mindenekelőtt az európai civilizáció politikai fejlődésével foglalkozik.

Egy korábbi írásában maga Bibó is feltette azt a kérdést, hogy vajon nem dimenzionálja-e túl a politika szerepét az emberi társadalmak életében, s vajon a politika elbírja-e azt a súlyt, amivel megterheli. Az erre vonatkozó gondolatmenet a második világháború alatt írott *Német hisztériában* található: „Bizonyára csodálkozni fognak azon is, hogy a politikumnak helyenként egész népek lelki habitusát deformáló hatást tulajdonítunk, holott köztudomású, hogy a világon mindenütt az emberek többsége apolitikus, sőt politikaellenes. Azonban az a politikum, amiről itt szó van, nem az, amit az emberek a »politikusként« nevével szoktak összekapcsolni, s amivel szemben valóban többnyire közönyösek vagy ellenségesek, hanem a »polisz«, a közösség ügye, helyzete és viszonya az egyes emberhez. Ez pedig az emberek túlnyomó többségét nagyon is érdekli.” (Bibó 1986a: 299)

Ha feltesszük a kérdést, hogy milyen kontextusokba illeszthető be a politikum primátusát hangsúlyozó bibói koncepció, akkor valószínűleg mindenki, aki valamennyire is ismeri Bibó munkásságát, mindenekelőtt a genfi mesterre, Guglielmo Ferreróra gondol. Nem is lehet vitás, hogy Bibó e tekintetben nagyon sokat köszönhet Ferrerónak. Az olasz gondolkodótól tanulta azt, hogy egy közösség pszichés állapota igen nagy részben a politikai

berendezkedésen múlik, s a politikum zavarai, a politikai mező diszfunkcionális működés módja súlyos torzulásokat okoz a kollektív pszichében. Nyilvánvaló, hogy a politikai hisztéria koncepciója, a bibói oeuvre talán leginkább maradandó teljesítménye nemigen születhetett volna meg a ferrerói teória adaptációja nélkül. (A bibói hisztéria-koncepcióra vonatkozóan lásd: Balog 2004). Az is világos, hogy a határozottan antiweberiánus politikumfelfogást, amely a politikum lényegét nem azonosítja a kompetitív pártstruktúrával – ez Bibó szerint elengedhetetlenül szükséges, ám nem elégséges feltétele a jól funkcionáló politikai szférának – ugyancsak Ferrerótól örökölte. (Bibó és Ferrero viszonyára vonatkozóan: lásd: Kovács 2001). De ezen túlmenően, vajon milyen az a tágabb vonatkoztatási keret, amelybe ez a politikumnak szinte az első mozgató szerepét juttató felfogás beilleszthető?

Az első szerző, akivel ebben a vonatkozásban említék, sokak számára meglepő lesz. Carl Schmittre gondolok ugyanis, aki Bibónak ugyan kortársa volt, de akinek a munkásságát maga Bibó aligha ismerte; mit több, aligha akad szerző, akinek következtetései távolabb esnének a Bibóétól. Nem is állítom azt, hogy valamiféle tartalmi egyezés lehetséges lehetett volna közöttük; ez nyilvánvalóan abszurd állítás volna. Hipotézisem – amit a következőkben megpróbálok alátámasztani – a két gondolkodónak a politikum, a politikai tér szerepére vonatkozó nézetei közötti hasonlóságra vonatkozik.

Carl Schmitt, az egyébként roppant heterogén konzervatív forradalom egyik legismertebb képviselője. (A konzervatív forradalom fogalmához lásd: Mohler 1989). A politikum szerepére vonatkozó nézeteit a *liberális demokrácia kritikájaként* fejtette ki; mindenekelőtt azért kritizálta a weimari államot, s rajta keresztül a modern liberális demokráciát, mert abban a politikum felszívódik a gazdaságban, így elvesz az a primátusa, amely az emberi létezés rendjében megilleti. Schmitt szerint a *legitimitásdeficit* a modern tömegdemokrácia kiküszöbölhetetlen strukturális velejárója. Talán nem haszontalan utalnunk arra a tényre, hogy Bibó koncepciójának – Ferrero inspirációja nyomán – ugyancsak az első világháborút követő legitimitáshiány volt a kiindulópontja, miközben persze ismételtelen fel kell hívnunk a figyelmet arra, hogy a két gondolatvilág tartalmilag szöges ellentétben áll egymással.

Schmitt a modern parlamentáris tömegdemokrácia legitimitásválságának okát az alapját jelentő két elemnek, a *liberális parlamentarizmusnak* és *demokráciának* az

összeférhetetlenségében látja. Ez korábban azért nem tűnt fel, mert történetileg a két politikai eszme az abszolutizmussal folytatott harcban szövetkezett egymással a közös ellenség ellen, ám a győzelem után hamarosan nyilvánvalóvá vált különböző mivoltuk.

A liberalizmus kormányzati elve a különböző vélemények ütköztetése, a vita, amely *racionális érvelés* segítségével törekszik az ellenfél meggyőzésére. A huszadik századi tömegdemokrácia azonban a vitát formálissá tette, a véleménypártokat pedig érdekpártokká változtatta, a parlamentben többé már nem vélemények, hanem érdekek ütköznek, nem vitatkoznak, hanem üzleti tárgyalásokat folytatnak. Ilyenformán többé nem érvényesül a liberalizmus alapját jelentő racionális véleménycsere. (Schmitt 2002: 195) Ez azért baj, mert így a parlament már nem egy legitimitáselv letéteményese, hanem pusztán *technikai* eszköz, amely már nem bírja többé a kormányzottak feltétlen bizalmát, s az adott esetben egy másik eszközre cserélhető. (Schmitt 2002: 197)

A *demokrácia* a liberalizmussal szemben – amely az individuális különbözőségeken alapul – a *homogenitásra* épül. Kiindulópontja a nemzeti közösség tagjainak egyneműsége, homogenitása, a nemzet szembeállítása más nemzetekkel, azaz barát és ellenség megkülönböztetése. Ezt az egyneműséget jeleníti meg az általános és titkos választójog gyakorlata, amely abban az értelemben is ellentmond a liberalizmusnak, hogy míg az utóbbiban a véleménycsere közösségi-politikai teret konstituál, ezzel szemben a választás a privát térben, a szavazófülkében zajlik, s eredménye voltaképpen nem a közvéleményt, hanem a privát vélemények számtani összegét jeleníti meg. (Schmitt 2002: 203) Schmitt rámutat arra, hogy ez az ambivalencia már a modern politikai gondolkodás egyik megalapozójának, *Rousseau*-nak az elméletében is megvan. Rousseau társadalmiszerződés-koncepciója tipikusan liberális elképzelés, amely az emberek különbözőségének elvéből indul ki, ezzel szemben a *volonté generale* és a népszuverenitás eszméje mögött a homogenitás feltételezése húzódik meg. Utóbbi szerint csak közvetlen demokrácia képzelhető el; az akaratot nem lehet képviselni, nem lehetségesek pártok és külön érdekek sem.

Végző soron Carl Schmitt kritikájának mozgatórugója az a meggyőződés, hogy a modern liberális demokrácia – a maga benső ellentmondásából adódóan – felszámolja a politikai teret. A modern politikai fejlődés legnagyobb veszélyét maga Bibó is ebben látja, miközben persze mi sem áll távolabb tőle mint a Schmitt-féle megoldás, a *decionizmus*, amelyben a politikai tér egyszemélyes: benne egyetlen politikai cselekvő van, a kivételes

állapot felől rendelkező *szuverén*. A szuverenitás fogalmával csínján kell bánni, figyelmeztet Bibó már az 1947-es akadémiai székfoglalójában, amikor azt fejtegeti, hogy a pluralitás felszámolásának irányába ható Rousseau-féle szuverenitás-koncepciónak mennyire szükséges ellensúlya volt a hatalommegosztást középpontba helyező, *Montesquieu* által kidolgozott teória. (Bibó 1986b: 386)

A monolit jellegű szuverenitással szembeni gyanakvás azért lényeges, mert Bibót ez a felfogás köti össze a modern republikanizmus gondolkörével; már mások is felhívták a figyelmet arra, hogy a Bibó-féle *citoyen*-ethosz sok szempontból rokonítható Hannah *Arendt* politikai filozófiájának gondolatvilágával. Ami összeköti őket, az az, – a néhai *Bence* György által előszeretettel használt kifejezést kölcsönvéve –, hogy Bibó Arendt-hez hasonlóan meg van győződve a politikának arról a sajátos méltóságáról, ami a republikánus politikum-felfogás központi eleme. Arendt republikánus szemszögből azért kritizálta a modern politikai demokráciákat, mert úgy látta, hogy ezekben a politika kiüresedik; a liberális politikai elmélet és gyakorlat a szabadságot kizárólag negatív módon, az államtól való szabadságként, a privát létezését biztosító törvények és szabályok összességéként fogja fel. Ez a kritika erősen emlékeztet Carl Schmitt bírálatára, amely ugyancsak a depolitizáltságot tartja a liberalizmus fő bűnének, azzal az alapvető különbséggel, hogy Arendt a baj orvoslását a *közvetlen demokrácia* távolról sem problémamentes utópiájában véli megtalálni. Arendt az ember zoón politikon mivoltát *Arisztotelész* nyomán a beszédből és cselekvésből, illetve a kettő összekapcsolására vonatkozó képességből vezeti le. Az igazi kérdés szerinte az, hogy miképpen hozhatók létre olyan politikai intézmények, amelyek feladata a szabadság tereinek megteremtése és fenntartása. Honnan jön az a tekintély, amely tartósságot kölcsönöz ezeknek az intézményeknek? Arendt szerint ez modern viszonyok között igencsak nehéz probléma, mert a modernitás története a tekintély eltűnésének története. A politikai szféra számára azonban létfontosságú a tekintély, a kérdés éppen az, hogy modern viszonyok között mi biztosíthatja a politikai intézmények tekintélyét a vallás és a hagyomány segítségével. (Arendt 1995: 100–150)

Ha Bibó antikizáló-republikánus politikum-felfogásának gyökereire vagyunk kíváncsiak, akkor – Ferrero mellett – nézetem szerint legalább akkora fontosságot kell tulajdonítani e tekintetben a fiatalkori jó barátunk *Erdei* Ferencnek, aki egyébként is sok tekintetben afféle 'first imprint' volt Bibó számára, különösen a politika világához való affinitás tekintetében. Bizonyosságul álljon itt egy citátum Erdeinek a magyar városfejlődéséről

szóló 1939-es könyvéből, amelyre Bibó Erdeinek a parasztpolgárosodásról szóló koncepcióját ismertető írásában maga is hivatkozott:

„Az antik városnak a magva nem a piac volt, hanem a fórum, tehát az a hely, ahol az emberek minden különleges cél nélkül, az egymással való érintkezés végett, azért, hogy közéletet éljenek, összejöttek. Ez a különös cél nélkül való és formátlan gyülekező hely olyan kétségtelen és eredendő jelensége a városi életnek, hogy ahol ez megvan, ott van igazi város még akkor is, ha a népesség, amely idegyűl, nem városi szerepet tölt be, vagy nem is éppen a fórum közvetlen környékén lakik. Mezővárosaink társadalma nagyon jól ismeri ezt a fórunszerű gyülekezőhelyet, s ennek a társadalomnak minden tagja számára az ilyen formátlan és különleges célú gyülekezés jelenti elsősorban a városi életet. (...) Híreket hallanak, véleményt nyilvánítanak, s hazamennek avval a tudattal, hogy a világ nem folyik nélkülük.” (Erdei 1939: 114–115)

Nem érdektelen ezzel kapcsolatban emlékeztetni arra, hogy a későbbi Bibó-féle közigazgatási koncepció eszmei magva éppenséggel a fenti idézetben megfogalmazott elv volt, az ti. hogy egy adott közigazgatási egység méretére nézve a fő szempontnak annak kell lennie, hogy képes legyen olyan politikai tér létrehozására és fenntartására, amely még belátható és átjárható lakói számára. Ugyanis – amint arra már utaltunk – a bibói politikum-felfogás centruma az a republikánus tétel, hogy a politika az egész politikai közösség ügye, s a politikai demokrácia tartalma nem merül ki a parlamentarizmus intézményrendszerének felülről történő működtetésében. Nem tagadható persze, hogy Bibónak ez a felfogása némiképp idealizáló. Ezen azonban nem szabad csodálkoznunk. Bibó személyesen működő demokráciával akkor találkozott, amikor a harmincas években hosszabb-rövidebb tanulmányi időket töltött Svájcban, Franciaországban és Hollandiában, s ez is akkor történt, amikor a demokrácia határozott defenzívában volt a különféle típusú totalitarizmusokkal szemben. Az Angliában élő magyar politikatudós, a néhai *Berki* Róbert erre a léthelyzetre utalva mondta azt, hogy Bibó nem élván benne egy létező politikai demokrácia konfliktuális politikai világában, hajlott a demokráciának mint kissé testetlen és idealisztikus politikai formának a megjelenítésére. (Berki 2004: 277)

Az utóbbi két évtizedben a nemzetközi szakirodalomban sokat írtak a hagyományos *politika válságáról* és a politikai tér eltűnéséről. A következőkben – a teljesség igénye nélkül, inkább csak a szemléltetés kedvéért – lássunk néhány erre vonatkozó véleményt. A német

Ulrich *Beck* szerint újra kell definiálni a politika fogalmát; evégett bevezeti az életpolitika vagy szubpolitika kategóriáját. Ezzel arra akarja felhívni a figyelmet, hogy a politizálás a hagyományos keretek mellett egyre inkább individuális szinten folyik. A jelenlegi helyzet sajátossága Beck szerint az, hogy ez a két szint, vagyis a politizálás kétféle módja egymás mellett létezik; az épület homlokzata még a régi, ám belülről minden átépülőben van. (Beck, 1997.)

A legkurrensebb koncepció manapság az, amely a politikát a kereslet és kínálat elveinek alávetett *piaci* szegmensnek tartja, ahol a politikai fogyasztóknak ugyanúgy a rendelkezésre álló kínálatban kell választaniuk, mint a piac más egyéb szektoraiban. Ezzel a felfogással az a baj – figyelmeztet *Alaine Touraine* –, hogy az ezen az elven működő politikai szféra ugyan pluralisztikus marad, ám oligarchikussá válik; az egyik oldalon vannak a politikai árucikkek eladói, akik áruikat a politikai marketing mind körmönfontabb eszközeivel próbálják piacképesé tenni, míg másik oldalon ezek passzív fogyasztói. (Touraine, 1997) Kérdés, hogy vajon ebben az esetben lehetséges-e még egyáltalán politikai közösségről beszélni?

Egy másik francia szerző, az ugyancsak francia *Pierre Manent* a *Bibóé*hoz nagyon hasonló szellemben hívja fel arra a figyelmet arra, hogy mit is jelent a politikum, a politikai tér a modern társadalmak életében:

„A politikum teszi lehetővé, hogy a különböző tevékenységek egymással kommunikációba lépjenek, sőt egyenesen erre kényszeríti őket – természetesen mindig saját formájának és rendszerének megfelelően [...] a politikum a nagy közvetítés, illetve a közvetítések közvetítése: ez akadályozza meg, hogy bármely tevékenység az abszolút érvény igényével lépjen fel [...] ez kényszeríti a különféle tevékenységeket arra, hogy együtt éljenek és kommunikáljanak a többiekkel. Ebben az értelemben a politikum az emberi élet gazdagságának és komplexitásának az őre [...] A demokratikus politikai rendben [...] minden élettevékenységnek engedélyezve van, hogy önmaga legyen, sajátossága és autenticitása védelmet élvez.[...] A 20. századot megkísértette a totalitarizmus a maga különböző változataiban. Mi viszont most útban vagyunk az antipolitikus, illetve humanitárius megkísértések felé; ez a kísértés persze sokkal enyhébb, tehát csábítóbb is, de talán nemsokára ki fog derülni, hogy a humanitárius depolitizáció végül is alig élhetőbb, mint a totalitárius túlpolitizáció.” (Manent, 2003: 324–326)

Bibó egy új demokrácia legsarkalatosabb kérdésének a plurális politikai tér által konstituált *politikai tekintély* kikristályosodási pontjainak felépítését és megőrzését tartotta. Véleménye szerint a demokrácia szó eredeti görög értelmében, vagyis a népuralomként modern viszonyok között igen megtévesztő és veszélyes fikció, mert a tagolatlan népakarat képzeete éppenséggel a személyes diktatúrának egyengetheti az utat. A diktátor elsősorban nem az amorf és könnyen befolyásolható népakarattól tart, hanem a politikai tekintély vele szemben álló gócaitól, amelyeket intézményes jogi garanciák alapoznak meg, ám amelyeket személyes politikai teljesítmények tesznek élővé, és közösségi hozzájárulás erősít meg.

A bibói koncepcióban plurális politikai tér létezésének előfeltétele egy olyan *konszenzuálisan elfogadott értékészlet*, amelyet a politikai elit és a választópolgár is magáénak vall, s amely biztosítja a politika élet szereplőinek megfelelő politikai szocializációját. Ez a politikai szocializáció hosszú és keserves folyamat. Különösen igaz ez azokban az új demokráciákban, ahol élő és begyakorolt demokratikus közvélemény híján szinte a semmiből vagy majdnem a semmiből kell megteremteni a demokratikus viselkedési normákat és formákat megteremtő, fenntartó és azokat folyamatosan megerősítő politikai közvéleményt. Az emberi méltóság forradalma, ez a sajátos bibói kategória a politikai filozófia nyelvére lefordítva nem más, mint a *demokratikus politikai szocializáció* folyamata. Bibó mindig is hangsúlyozza, hogy ebben a szocializációs folyamatban milyen alapvető folyamata van a valódi politikai nyilvánosságnak. Ez az egyik leglényegesebb azon eszközök sorában, amelyek megakadályozzák a demokrácia demokratikus látszat mögötti oligarchikus valósággá történő elfajulását.

Ha azt kérdezzük, hogy a létező szocializmus évtizedeit maguk mögött tudó kelet-európai társadalmak számára van-e valamiféle aktualitása a bibói koncepciónak, akkor azt a fenti gondolatmenetben lehet leginkább megragadni. 1944-ben Friedrich *Hayek* írt egy klasszikus könyvet, *Út szolgáságba* címmel. Az 1989 utáni kelet-európai történet talán azt a címet viselhetné: *Út a szolgáságból*. Vajon mi a legnagyobb veszély, ami ezekre a történelmi léptékkal mérve igencsak fiatal demokráciákra ezen az úton leselkedik? Bibó szellemében erre talán azt válaszolhatnánk, hogy az, ha kiderül: a pénztárnál retúrjegyet vásároltak.

Irodalom

Arendt, Hannah 1995: *Múlt és jövő között*. Nyolc gyakorlat a politikai gondolkodás Terén. Budapest: Osiris –Readers International

Balog Iván 2004: *Politikai hisztériák Közép- és Kelet-Európában*. Bibó István fasizmusról, nacionalizmusról, antiszemitizmusról. Budapest: Argumentum–Bibó István Szellemi Műhely

Beck, Ulrich 1997: *The Reinvention of Politics*. Rethinking Modernity in the Global Social Order. Translated by Mark Ritter. Cambridge: Polity Press

Berki Róbert 2004: „A moralizmus realizmusa. Bibó István politikai filozófiája” Fordította Csepregi András. In: Dénes Iván Zoltán (szerk.): *Bibó István egyetemi Előadásai 1942-1949*. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 253–278.

Bibó István 1986a: *Válogatott tanulmányok I.* (Válogatta: Huszár Tibor; Szerkesztette: Vida István és Nagy Endre) Budapest: Magvető Könyvkiadó

Bibó István 1986b: *Válogatott tanulmányok II.* (Válogatta: Huszár Tibor; Szerkesztette: Vida István és Nagy Endre) Budapest: Magvető Könyvkiadó

Bibó István 1986c: *Válogatott tanulmányok III.* (Válogatta: Huszár Tibor; Szerkesztette: Vida István és Nagy Endre) Budapest: Magvető Könyvkiadó

Erdei Ferenc 1939: *Magyar Város*. Budapest: Athenaeum

Kovács Gábor 2001: „Félelem, hatalom, legitimitás. Guglielmo Ferrero politikai filozófiája és Bibó István ehhez való viszonya. In: Dénes Iván Zoltán (szerk.): *Megtalálni a szabadság rendjét*. Tanulmányok Bibó István életművéről. Budapest: Új Mandátum, 235–264.

Manent, Pierre 2003: *Politikai filozófia felnőtteknek*. A demokratikus társadalom láttelele. (Fordította és az előszót írta Kende Péter) Budapest: Osiris

Mohler, Armin 1989: *Die Konservative Revolution in Deutschland 1918-1932*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft

Schmitt, Carl 2002: *A politikai fogalma*. Válogatott politika- és államelméleti tanulmányok. (Fordította, szerkesztette és az utószót írta: Cs. Kiss Lajos) Budapest: Osiris–Pallas Stúdió–Attraktor

Touraine, Alain, 1997: *What is democracy?* Translated by David Macey. Colorado–Oxford: Westview Press